

ANGAŽOVANE O SOCIÁLNYCH DEJINÁCH SOVIETSKEHO ZVÄZU

Vadim Damier, *Ocelové století: Sociální historie sovětské společnosti*, prel. Dagmar Magincová (Praha: Nakladatelství Anarchistické federace 2018), 422 s. ISBN 978-80-906439-3-2

Vadim Damier (1959) je vedecký pracovník Ústavu všeobecných dejín Ruskej akadémie vied. Dlhodobo sa sústreďuje na dejiny anarchizmu a anarchosyndikalizmu. Na túto tému napísal niekoľko kníh a celý rad štúdií. Jeho sústredený záujem o ľavé prúdy v minulosti nie je náhodný – je to jeho srdcová záležitosť. Od druhej polovice 80. rokov sa angažuje v anarchosyndikalistickom, sociálnom a ekologickom hnutí, aktuálne je členom Skupiny revolučných anarchosyndikalistov. Celkom prirodzene sa jeho knihy ocitajú najmä v edičných plánoch vydavateľstiev ľavicovej kontrakultúry. To platí aj pre knihu *Ocelové století*, ktorá je momentálne publikačným tromfom Nakladateľstva Anarchistickej federácie. Vyrovnáva sa v nej s fenoménom Sovietskeho zväzu a robí to na naše pomery nevedne a po svojom. Otázkou je, či má výsledok hodnotu aj pre publikum, ktoré sa k anarchistickej kontrakultúre nehlási.

Damier vo svojom výklade nenecháva nikoho na pochybách, kde je jeho vlastná politická pozícia. Ako otvorený propagátor ideálov anarchizmu verí v priamu demokraciu, spontánnu politickú aktivitu nás, v silu samosprávy a samoorganizovania. Takto vyhranený postoj autora nie je *a priori* nevýhoda, ktorá by mala hodnotu knihy a váhu jej záverov vopred znižovať. Hoci formuje perspektívu, z ktorej nazerá na skúmaný fenomén, a predurčuje selekciu dát z dnes už nepreberného množstva prameňov, práve „nasvietenie“ sovietskeho režimu z menej tradičného uhla môže priniesť pri poctivom prístupe zaujímavé výsledky. Prinajmenšom môžu mať podobný prínos, aký mal kedysi na mysli jeden z najoriginálnejších marxistických historikov Edward Palmer Thompson. Priekopník „histórie zdola“ a mikrohistórie chcel svojím prístupom k dejinám „uchrániť úbohého pančuchára či obsoletného ručného tkáča pred nemilosrdným prehliadaním neskorších generácií“.¹

Táto misia má zmysel aj pri sociálnych dejinách Sovietskeho zväzu. Nespokojnosť a protesty sovietskych pracujúcich ostávali vzhľadom na marxisticko-leninistickú verziu,

¹ Cit. in Georg Iggers, *Dějepisectví ve 20. století* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002), prel. Pavel Kolář, s. 85.

zvyčajne posadnuto sústredenú na sociálny konflikt kdekoľvek mimo socialistickej diktatúry, dlhodobým tabu. V krajine, kde podľa ideologických dogiem vládol proletariát, nemohlo existovať vykorisťovanie proletariátu.

Na druhej strane, na Západe zas tradičná sovietská perspektíva často prijala hru, že „avantgarda proletariátu“, za ktorú sa v Sovietskom zväze vyhlásila vládnuca štátostrana, je skutočnou avantgardou proletariátu. Úsilia o demaskovanie režimu, ktorý sa prezentoval ako vláda pracujúcich, prostredníctvom pracujúcich a pre pracujúcich, na samotných pracujúcich s ľahkosťou zabúdali.

Damier na nich nezabúda. Vo svojom zúctovaní so Sovietskym zväzom sa sústreďuje na permanentný konflikt medzi pracujúcimi a elitami, ktorý mapuje počas celého trvania „sovietskeho“ štátu. Vládnuci režim predstavuje ako súkolesie zostrojené za účelom bezohľadného vykorisťovania pracujúcich v mene politických a ekonomických cieľov elít. Damier už od prvých stránok nenecháva nikoho na pochybách, koho a čo chce vrátiť do príbehu o sovietskom experimente: tých, ktorých „konzern ZSSR“ tvrdo žmýkal - a oni mu to pravidelne odplácali.

Pre autora so srdcom anarchistu je teleológia dejín iná, než dnes ukazuje prevládajúca výkladová paradigma. Nešťastím Ruska nie sú pre Damiera udalosti bezprostredne späťe s októbrom 1917. Prehĺbenie revolúcie v mene hesla „Všetku moc soviетom!“ vníma skôr ako nádej pre ruskú spoločnosť. Naopak, historickú tragédiu predstavuje postupné a cielené odbúravanie moci soviетov v priebehu prvých rokov po boľševickom prevrate. Sovietsy sa mali stať nástrojom naplnenia pôvodných ideálov priamej demokracie, spočívajúcej v robotníckej a roľníckej samospráve podnikov, komún a vidieckych obcí, v decentralizácii moci, a opierajúcej sa o samoorganizačný potenciál mas. Zatiaľ čo sa počas budovania komunistického hnutia v okolitom svete stal princíp sovietskej moci jedným z najhlasnejších hesiel moskovskej Tretej internacionály, v „bašte revolúcie“ sa medzitým soviety zmenili na poslušný nástroj nových vládnucich elít.

Damier v opise porevolučného obdobia s modelom sovietskej moci znateľne sympatizuje. Sleduje, ako bol boľševickými etatistami postupne odbúravaný a premenený na prázdnu a bezmocnú fasádu centralizovaného štátu. Stavia boľševikov do klasickej revolučnej schémy: podobne ako liberáli a menševici po páde samodržavia vo februári 1917 sa aj boľševici po uchopení rozkolísaného kyvadla moci stali „stranou poriadku“. Snažili sa zakonzervovať stav a zabrániť ďalšiemu prehĺbeniu sociálnej revolúcie, hoci ju ako jeden z revolučných prúdov podnietili. Naopak, bývalých spojencov v tomto úsilí - Damier sa najčastejšie venuje anarchistom, anarchosyndikalistom, ľavým eserom a eserom maximalistom - ako strany naľavo od seba boľševici politicky a nakoniec aj fyzicky ničia. Snahy o naplnenie ideálov októbra 1917 a dôslednú sociálnu premenu spoločnosti, ktoré naďalej prichádzali smerom zdola, odsúdila nová vládnuca strana ako volanie po divokosti, chaose a neporiadku.

Porevolučným rokom a občianskej vojne sa Damier venuje najobšrnejšie. Práve vtedy sa totiž z hľadiska nastavenia režimu udialo najviac. Na jednej strane sa zrodil boľševický štát. Pre autora nebol ničím iným, než špecifickou kapitalistickou formáciou,

kde úlohu buržoázie postupne prevzala nová elita – boľševická strana. V priebehu rokov, s postupnou konsolidáciou režimu, vykryštalizovala do podoby privilegovanej straníckej nomenklatúry a štátnej byrokracie. Model štátneho kapitalizmu, ktorý bol výsledkom politického a ekonomického úsilia boľševických revolucionárov, predstavoval podľa autora hlavnú kvalitatívnu črtu ich spoločenského experimentu. Napriek zdanlivým politickým a ekonomickým ruptúram v jeho vývoji a radikálnym zmenám kurzov sa pre Damiera stala výsostne dôležitá sedemdesiatročná kontinuita jeho kapitalistických, vykorisťovateľských parametrov.

Damier nahliada na režim v Sovietskom zväze podobnou optikou ako na ktorýkoľvek iný kapitalistický model v moderných dejinách. Základom jeho vývojovej dynamiky zostal sociálny konflikt a jeho premeny si relatívne podrobne všíma v jednotlivých etapách existencie. Konflikt bol generovaný snahou štátnokapitalistických elít dolovať zisk prostredníctvom politického útlaku a ekonomického vykorisťovania robotníckych a roľníckych vrstiev. Spôsob, akým sa to dialo, sa menil a zodpovedal fázam vývoja režimu, a v konečnom dôsledku aj vývojovým fázam moderného kapitalizmu. Oveľa viac než cirkulácia elít a výmena Lenina za Stalina, Chruščova, Brežneva a Andropova ho určovali ekonomická úroveň rozvoja a pokrok v modernizácii impéria.

Kľúčový pojem pre Damierovo uchopenie politickej ekonómie sovietskeho impéria je modernizácia. Identifikuje ju ako hlavnú *raison d'être* režimu. Snaha o rýchlú, politicky riadenú modernizáciu zaostalej ruskej spoločnosti pre neho predstavuje dôležitý prvok kontinuity vo vývoji Ruska od čias cárskeho režimu. Ako pred rokom 1917, tak aj po plnom etablovaní boľševickej moci mala modernizácia slúžiť dvom cieľom: imperiálnej mocenskej politike štátu a zabezpečeniu privilégií elít.

Základnou, no ťažko splniteľnou úlohou vládnucich elít, bolo zabezpečenie materiálnych zdrojov pre modernizačné projekty. Rýchlosť, akou chceli sovietske elity naštartovať rozvoj krajiny a dobehnúť vyspelý svet, sa odrazila aj v neobyčajne drsných formách útlaku pracujúcich a vykorisťovania práce. Zdroje žmýkané z „potu a krvi“ obyvateľstva sa podľa Damierovho výkladu investovali v štátnom kapitalizme inak než v súkromnej kapitalistickej sfére. Nevkladali sa do konkurencieschopnosti podnikov či korporácií, ale do technologického rozvoja a konkurencieschopnosti celého štátu. Investícia do modernizácie kľúčovej pre holé prežitie, stabilizáciu a úspech režimu sa stala kľúčovou najmä po tom, keď bola pochopená skutočnosť, že revolúcia vo vyspelých industriálnych spoločnostiach na Západe zaostalému Rusku na pomoc nepríde. Zachovanie *status quo* a konzervovanie jeho modernizačného étosu v konečnom dôsledku znamenali pre elity udržanie ich postavenia a privilégií. Menej však už zaručovali sociálny zmier. Série modernizačných skokov, ktoré boľševickí lídri od Lenina až po Gorbačova rozpúťavali v pravidelných intervaloch, hnali konflikt elít s pracujúcimi na ostrie noža. V rovnakých intervaloch si ich vo svojich kapitolách Damier aj všíma - a zanietene ich čitateľstvu opisuje – obzvlášť v prvých poprevratových rokoch, keď ešte žila nádej, že sociálna revolúcia v Rusku sa bude uberať cestou Damierových ideálov.

Z Damierovho príbehu výrazne vyčnieva úsilie vidieť v živelných, roztrúsených a programovo rozmanitých reaktívnych výbuchoch, sprevádzajúcich nielen občiansku vojnu, ale celú históriu Sovietskeho zväzu, niečo viac, než mohli niesť: zárodok sociálno-revolučných tendencií v duchu anarchistických ideálov „bezštátneho, bezvlastníckeho spoločenského zriadenia“ (s. 57). Najväčšmi vyzdvihovaným príkladom tohto étosu je v knihe pôsobenie ukrajinského anarchistu Nestora Machna, ktorý sa podľa Damiera snažil počas svojho odboja v rámci možností praktizovať ideály anarchizmu v podobe samosprávy, dobrovoľnosti a odmietnutia hierarchie moci. Na druhej strane autor sám konštatuje, že radikálne sociálne hnutie čerpajúce predovšetkým z predstáv občinskej demokracie nebolo na takej úrovni, aby reálne mohlo vôbec niečo dosiahnuť zoči-voči mocnejúcemu boľševickému Leviathanovi. Počas občianskej vojny, keď vrelo najviac, bolo slabé, nepripravené, nedostatočne uvedomelé, a nakoniec aj ochotné prijať „menšie zlo“ z boja červených a bielych – boľševickú vládu. Ideál, ktorý Damier našiel počas svojho štúdia anarcho-syndikalistického hnutia v medzivojnovom Španielsku, v ťažko skúšanom Rusku nenachádza. Symbolom neúspechu „tretej revolúcie“ sa stal pád Kronštadu, Desiaty zjazd boľševickej strany, nástup Novej ekonomickej politiky – teda rok 1921, ktorý uzatvoril obdobie sociálno-revolučných nádejí a pevne uzavrel moc v boľševických rukách. Po rokoch bojov o charakter sovietskeho režimu v roku 1921 definitívne politicky zvíťazili boľševici a začalo obdobie, v ktorom sa revidovali všetky výdobytky októbra 1917 pre pracujúcu triedu.

Napriek nástupu „termidoru“ neustala sociálna dynamika režimu, tak ako neustávalo úsilie kumulovať zdroje pre modernizáciu krajiny a súkromné potreby nových politických a hospodárskych elít. V presvedčení, že základ socialistickej akumulácie v nerozvinutej krajine väzí v odčerpávaní zdrojov z vidieka, sa dlhodobo zhodovali všetci predstavitelia boľševickej strany. Dôsledkom bol sústredený tlak na rozbitie vidieckej občiny. Damier neskrýva náklonnosť k tejto inštitúcii. Vďaka svojmu historickému vývoju mala najbližšie k ideálu priamej demokracie. Vníma ju ako štruktúru spoločnosti, ktorá bola najrezistentnejšia voči snahám centralizovaného štátu totálne si podriadiť ekonomický výkon spoločnosti. V občine nachádza korene potenciálu roľníctva k autonómnej politickej akcii, samospráve a sebaorganizácii. Postupnú dezintegráciu a rozbitie vidieckych občin korunovalo násilné vytvorenie kolchozov a sovchozov s hierarchicko-despotickou organizáciou, ktoré pripomínali „rané priemyslovo-kapitalistické továrne“ (s. 246). Elitami vynútená agrárna transformácia podľa Damierovho výkladu zmenila roľníctvo na armádu pokorných manuálne pracujúcich ľudí, ktorí slúžili štátnokapitalistickej modernizácii.

Po tom, ako Damier opísal premenu vidieka na neobmedzený zdroj masívnej industrializácie, sa veľkou témou jeho knihy stáva vykorisťovanie práce v priemysle. Načrtáva, ako štátnokapitalistický koncern nastolil tvrdú diktatúru v socialistickej továrni. Spolu s odbúraním sociálnych vymožeností roku 1917 došlo k návratu všetkých „výdobytkov“ kapitalistickej racionalizácie (tentoraz pod maskou sovietskej vedy) – k taylorizmu, úkolovej práci, nízkym mzdám, k obmedzeniu pohybu pracovnej sily a pripútaniu

k „pracovnému frontu“, zrušeniu kolektívnych zmlúv, potlačeniu akejkoľvek kritiky a možnosti zriadiť nezávislé odbory a nakoniec k prepúšťaniu z práce. Trend maximálneho akumulovania zisku viedol k nebývalému vykorisťovaniu robotníctva, a napokon, koncom 30. rokov, k otvorenej militarizácii práce. Vývoj vo svete práce sprevádzal rast sociálnej polarizácie. Tak ako stranícka kasta dolovala zdroje v priemysle a poľnohospodárstve, rovnako tak usilovne si rozširovala súbor najrôznejších privilégií, a to až po najnižšie priečky. Damier obraz roztvorených sociálnych nožníc kontúruje šokujúcou skutočnosťou, že kým v roku 1932 vo viacerých oblastiach Sovietskeho zväzu prepukal hladomor, v strane sa zrušila horná hranica príjmov.

Sociálny konflikt, ktorý uvedený rastúci politický, ekonomický a sociálny útlak v pravidelných vlnách generoval a ktorý striedal krátke obdobia akého-takého sociálneho kompromisu, sa až do konca stáva hlavným predmetom Damierovej knihy. Nevšima si len klasické protesty – najmä, ak boli štrajky a iné formy odporu zakázané a v zárodku potláčané. Zaujímavú sondu do pravidelne sa opakujúcich vln protestov prebiehajúcich počas vlády všetkých sovietskych lídrov predstavujú opisy ďalších, menej zjavných foriem odporu, tzv. zbraní bezmocných: sabotáže, spomaľovanie práce, absencie, fluktuácia, krádeže v podnikoch.

Posledný pokus o modernizačný skok datuje Damier do obdobia vládnutia Nikitu Chruščova. Zavŕšenie prvej a druhej etapy priemyselnej revolúcie, ktoré bolo možné len vďaka obrovským obetiam, primälo chruščovovské elity k príprave tretej etapy. Z pohľadu pracujúcich prinášala ďalšia modernizačná ofenzíva nové zvyšovanie noriem a cien a nové formy vykorisťovania práce – tentoraz v súlade s duchom doby, v štýle rozvinutého kapitalizmu a v mene racionalizácie a ekonomizácie výrobného procesu. Útok na krehký sociálny kompromis z polovice 50. rokov priniesol novú vlnu protestov v priemysle i na vidieku. Na tomto mieste výkladu Damier začína venovať čoraz väčšiu pozornosť analógiám so západným svetom. Hoci tvrdí, že sociálny štát v Rusku nedosiahol po vojne ani zďaleka parametre sociálnej politiky na Západe (ešte v 70. rokoch bol podiel miezd v priemysle na HDP len 37 %), jedným dychom pripomína, že či už v Rusku alebo v Západnej Európe, všetko to, čo sa udialo v prospech pracujúcich, bolo výsledkom tvrdých sociálnych bojov, nie darom vládcov. Práve protestom zdola pripisuje Damier aj zlyhanie chruščovovského pokusu o skok a nové obdobie sociálneho kompromisu. Namiesto tvrdo vynúteného rastu prinieslo toto obdobie postupný pokles ekonomického potenciálu, ktorý sa až do zániku impéria nezastavil. Budovanie sociálneho štátu však zostávalo z veľkej miery len nepresvedčivou fasádou režimu. Na prvom mieste záujmu elít zotrvali veľkorysé imperiálne výdavky, z ktorých na sociálne služby a spotrebu veľa nezostalo a vysoká miera chudoby predstavovala štrukturálnu črtu režimu.

V záverečnom období prešli vládnuce elity podľa Damierovej syntézy novým predom. Chiméra rozvoja a dobiehania Západu sa nezadržateľne rozpadala - a s ňou aj lojalita vládcov voči samotnému režimu, ktorí s ním prestali spájať svoje postavenie a prosperitu. Prvoradým sa stalo udržanie privilégií. Len čo ich systém prestal zaru-

čovať, obetovali ho. Tvárou v tvár zrýchľujúcemu sa rozpadu impéria prijala sovietska štátna buržoázia, dovtedy plniaca funkciu kolektívneho kapitalistu, ekonomické recepty vedúce k nastoleniu súkromného vlastníctva a trhových vzťahov rámcovaných ideami prestavby, demokratizácie a glasnosti. Rozpad sa nezastavil. Životná úroveň klesala a vyvolávala nové prejavy nespokojnosti a protestov. Do hry vstúpili nové ideológie a najmä nacionalizmus. Protestov sa ujímali reformátori z nomenklatúry, vtlačali mu vlastné programy a vystupovali ako nové politické sily.

Kritika sovietskeho režimu a sociálnej reality tzv. socialistickej spoločnosti je v Damierovej knihe vedená zľava, z pozície utópie. Nezaštituje ju žiadny minulý či súčasný „najlepší z možných svetov“. Môže sa opierať len o ideály, a s nimi konfrontovať aj sociálnu realitu zaniknutého impéria. V tomto smere nemá Damier príliš pevnú pôdu pod nohami – preto tak inklinuje k vyzdvihovaniu ruskej občiny ako stáročnej autentickej skúsenosti ľudu s duchom samosprávy, priamej demokracie, sebaorganizovania, nehierarchickej moci a autonómnej politickej akcie. Na druhej strane sa v knihe ako nedosiahnutý ideál objavuje španielska anarchosyndikalistická skúsenosť – ako malý ostrov pozitívnej deviácie uprostred kapitalistických foriem útlaku, ktoré autori ako Damier nachádzajú v modernej industriálnej spoločnosti. Rovnako aj v dejinách Ruska 20. storočia – od cárskeho impéria až po postkomunistický vývoj v 90. rokoch vníma predovšetkým veľkú kontinuitu modernizácie a budovania kapitalizmu v Rusku – hoci špecifickými prostriedkami a pod dohľadom privilegovaných politických elít.

Odkaz knihy je jednoznačný a aktivisticky ladený. Na viacerých miestach Damier opakuje, že ak sa pracujúci dostali k nejakým výtvarným, bolo to najmä zásluhou vlastných sociálnych bojov, v akýchkoľvek formách. Jeho kniha zároveň práve vďaka svojmu náruživému hľadaniu anarchistických ideálov a cností v protestoch uprostred sovietskeho impéria upozorňuje, že sama reaktivita protestov nestačí. Pokiaľ nemajú pracujúci program postavený na konkrétnych princípoch, sociálny protest upadá do lokálnej obmedzenosti a rozdrobenosti (s. 56–57). Čarom nechceného je, že v tomto by s ním celkom určite súhlasil aj Lenin.

Damierova kniha je popri svojej historiografickej hodnote zároveň aj silným a vášnivým politickým pamfletom. Pre nejedného endemického podkarpatského ľavičiara, odchovaného najmä na nostalgii, môže byť šokujúca. Zaniknuté impérium na Východe odsudzuje ešte ostrejšie než mnohé syntézy poňaté v konzervatívnom či liberálnom duchu. Damier sa ani nemusel veľmi podrobne a na veľkých plochách textu zaoberať excesmi tohto režimu, či už išlo o hladomor začiatkom 30. rokov alebo o Stalinove čistky koncom tej istej dekády. Nemusel ani rozoberať psychologický profil sovietskych diktátorov či propagandistickú masku režimu. Stačilo mu dôsledne sledovať niť, ktorá sa vinie od predsovietskej cez sovietsku až po postsovietsku dobu, a je v jednej vete vyjadrená už v katechizme komunistického hnutia, v Marxovom a Engelsovom Komunistickom manifeste: „Dejiny všetkých doterajších spoločností sú dejinami triednych bojov.“ Autor opisuje dejiny „prvej socialistickej krajiny“ ako pokračujúci príbeh nemilosrdného sociálneho konfliktu medzi vládcami a ovládanými, napriek tomu, že tento konflikt

mal v novej spoločnosti vymiznúť. V rámci tohto ústredného naratívu ukazuje príbeh kapitalistického rozvoja, kde funkciu dravého a bezohľadného kapitalistu prevzal čoraz mocnejší štát, ktorý mal podľa Leninovho programového diela *Štát a revolúcia* takisto zaniknúť. Ukazuje, ako prvé kroky „sovietskeho zriadenia“ viedli k popretiu všetkých princípov sovietskej moci a k presunom totálnej moci do rúk štátost strany. Damier opísal sovietsky štát v podobnom duchu, v akom jeden z jeho zakladateľov Nikolaj Ivanovič Bucharin vykreslil kapitalistický štát v jeho najzvrátenejšej – neskoroimperialistickej – fáze: „Takto sa zjavuje konečná podoba súčasného lúpežného štátu, železná organizácia, ktorá obľápa živé telo spoločnosti vo svojich pevných a chamtivých chápadlách. Je to nový Leviathan, pri ktorom je fantázia Thomasa Hobbesa detskou hrou.“²

Ocelové stololetí nie je celkom nezaujató kniha. Ktorá práca o Sovietskom zväze však bola napísaná *sine ira et studio*? V každom prípade, Damier sa na sovietsky štát hnevá inak než autori konformnejšieho politického razenia – jeho ideály neboli boľševikmi porazené, ale podvedené. Napriek Damierovej angažovanej historiografii, napriek niektorým problematickým tvrdeniam, zovšeobecneniam či výberu prameňov, kniha ako celok prináša podnetnú a najmä pre postsocialistickú spoločnosť užitočnú syntézu a námiet na diskusiu. Práve preto, že ide o kritiku režimu socialistickej diktatúry zľava, významne dopĺňa celý rad syntetických diel o Sovietskom zväze, ktoré si jeho históriu nasvietili z iného uhlu.

Juraj Benko

² Cit. in Stiven Koen, *Bucharin. Politická biografija* (Moskva: Progress, 1988), s. 57.